

אוטופיה במחלוקת: כלכלה אסלאמית באיראן המהפכנית

אמיר קולנר

מאמרו של פרופ' סהראב בהראד (Behdad) המתורגם כאן, הוא אחד המאמרים המקיפים ביותר על התשתית הרעיונית של הכלכלה האסלאמית, שהשיח המחקרי על אודותיה אינו משרות השיח העשירים ביותר בחקר המזרח התיכון.¹ כל חוקר העוסק בנושא הכלכלה האיראנית על ענפיה השונים יידרש למאמר זה.

בהראד נולד בעיר משקד שבצפון מזרח איראן, הוא סיים את לימודי הדוקטורט באוניברסיטת משיגן שבארצות הברית בשנת 1973, ועם תום לימודיו שב לארץ מולדתו והיה לחבר סגל במחלקה לכלכלה באוניברסיטת טהראן. שנים ספורות לאחר המהפכה, בשנת 1983, עזב את איראן, תחילה לצרפת ולאחר מכן לארצות הברית. בשנת 1985 היה לחבר סגל במחלקה לכלכלה באוניברסיטת דניסון שבמדינת אוהיו, שם הוא מלמד כיום. מרבית מחקריו של בהראד עוסקים בכלכלה האיראנית לאחר המהפכה האסלאמית: בסחר חוץ, בפערי מעמדות, בניהול מדיניות וכדומה.

הכלכלה האיראנית היא מן הכלכלות הייחודיות בעולם, שכן איראן היא המדינה היחידה בעולם שהכלכלה בה מנוהלת לכאורה אך ורק על פי צווי ההלכה השיעיים. מדינות כמו פקיסטן וטורקיה אמנם מצהירות שהן מנהלות כלכלה סמית-אסלאמית, כלכלה שקיימים בה מאפיינים אסלאמיים, אך המשק בהן מתנהל בעיקר על פי רעיונות הכלכלה המודרנית.

בשנות השמונים של המאה העשרים פורסמו מאמרים וספרים אין-ספור על הכלכלה האיראנית המתפתחת.² לחוקרים את התחום נקרתה אז הזדמנות בלתי חוזרת – שיטת ניהול כלכלית חדשה התעצבה לנגד עיני העולם כולו. בשנים אלו ראו אור גם פרשנויות ותחזיות רבות באשר לסיכויי המשק האיראני להצליח. מאמרו של בהראד פורסם כאמצע שנות התשעים, בימיו של הנשיא רֶפְסֶנְגֶ'אני, לאחר מותו של איתאללה ח'ומייני, אבי המהפכה, ולאחר ששונה סדר העדיפויות של צמרת הממשל האיראני.

1 ראו למשל: Kuran 1986; Iqbal and Mirakhor 1987; Nomani and Rahnema 1994; Saeed 1996.
2 ראו למשל: Khan 1989; Zangeneh 1989; Katouzian 1989; Nourbakhsh 1988; Amin 1986; and Mirakhor 1990.

לפני המהפכה הבטיחו מתנגדי השאה לציבור האיראני שהשלטון החדש יגדיל את הסיוע הממשלתי לשכבות הנמוכות, יפעל לצמצום הפערים בחברה, יקטין את שיעור האבטלה וינתק את התלות הכלכלית בגורמים חיצוניים. כן הובטח שהחברה האיראנית תהיה מורשתת כולה על יסודות של צדק, שוויון והרמוניה חברתית – 'אוטופיה', כשם המאמר. הוגי הסדר הכלכלי האסלאמי לא פירשו אותו בתחילה לפרטים, וקבעו שהוא אמור להיות דרך חלופית לסוציאליזם ולקפיטליזם. הבעיה עלתה בשנות השמונים כאשר אנשי ממשל ופוליטיקאים היו צריכים לממש את החזון ולהוציא את מחשבותיהם מן הכוח אל הפועל.

במאמר שבו עסקינן פורט בהראד בפני הקורא את כל קשת התפיסות בנושאים העומדים, על פי ראייתו, בלב הוויכוח על סיבו של הסדר הכלכלי האסלאמי: מידת מעורבותה של המדינה בנעשה במשק חכונה להגביל רכוש פרטי, ושאלת קיומם של מעמדות בחברה המוסלמית. לאורך המאמר בהראד מציג את עמדותיהם של הוגים איראנים בולטים. בקצות הרצף: משמאל – חֵיב אללה פִּימָאן (יליד 1935), שהתנגד נחרצות לקיומם של מעמדות בחברה המוסלמית ולצבירת רכוש פרטי, ומימין – מֶרְתֵּ'א מִטְהֵרִי (1920-1979) שראה בהבדלים בין בני אדם תופעה טבעית וקרא ליישם את השוויון בין המוסלמים במתן הזדמנויות שוות לכלל החברים בקהילה ובהימנעות מניצול מכל סוג שהוא. בהראד עוסק גם בהוגים אחרים ובגישות נוספות, וממקם אותם על הציר שבין פִּימָאן למטהרִי. הראשון הוא מוֹחַמַד בֶּאֱקָר אַל-פֶּ'דֶר (1935-1980), מחבר הספר אֶקְטֵ'אֵנֵא ('הכלכלה שלנו') העוסק כולו בדרך שלפיה יש לקיים משק כלכלי אסלאמי. אַל-סֶ'דֶר נחשב בעיני חוקרים רבים לאבי הכלכלה האסלאמית המודרנית ולמי שתרם תרומה מכרעת לפיתוחה של תורה זו על גווניה השונים.³ השני הוא אָבו אַל-חֶסֶן בְּנִי פֶּ'דֶר (יליד 1933), נשיאה הראשון של הרפובליקה האסלאמית של איראן (1981-1980), שאת תפיסתו מגדיר בהראד 'אוטופית'. ההוגה השלישי שבהראד עוסק בו הוא עֵלִי שְׂרִיעֵתִי (1933-1977), המייצג, על פי בהראד, תפיסה רדיקלית שבהשפעת תפיסות מרקסיסטיות קוראת לבטל כליל את הרכוש הפרטי בחברה המוסלמית.

הגישה הרביעית היא אולי המעניינת ביותר – בהראד מגדירה כאמצעות המונח הצרפתי Laissez Faire ('תנו לעשות'). עקרונותיה של גישה זו נוסחו בספר מבוא לכלכלה אסלאמית (רֶפְתֶּר הַמְבָאֵרִי חוֹזֵה בְּ-רֶאֲנֶשְׁנָא דֶר אַמְדִי בֶר אַקְטֵ'אֵד אַסְלָאמִי), פרי עבודתה של קבוצת אנשי דת שכראשה עמד איש הדת השמרן והקיצוני מוֹחַמַד חֵקִי מֶסְבָּאח יֶ'דִי (יליד 1934).⁴ קבוצה זו התבקשה לנסח מחדש את חומרי

3 ראו למשל: Mallat 1993: 142, 145, 189.

4 מסבאח יודי נחשב היום למדריכו הרוחני של הנשיא מחמוד אחמדינז'אר. על פי בהראד, הספר מבוא לכלכלה אסלאמית יצא לאור בשנת 1984 בעיר קם, בהוצאת סלמאן פארוסי. בהראד אינו מציין את שמות מחבריו או עורכיו של הספר.

הלימוד באוניברסיטאות ולהדגיש את הנושאים הכלכליים. בהראד כותב שאנשי הדת דווקא היו המעשיים ביותר בכל הנוגע לניהול המדיניות הכלכלית. הם קבעו כי הזכות לרכוש פרטי היא מן הזכויות החשובות וכי אין שום סיבה להגביל את עושרו האישי של אדם כלשהו. יתרה מזו, הם קבעו כי האסלאם אינו מתנגד לאורח חיים ראוותני ואף יש בו יסודות המעודדים חיי הוד והדר. המשתתפים בקבוצה תמכו בקיומו של שוק חופשי ללא מעורבות ממשלתית.

ההוגה האחרון שבהראד עוסק בו הוא איתאללה ח'ומייני (1902-1989), אבי המהפכה האסלאמית. משנתו של ח'ומייני בנושאים הכלכליים לא הייתה סדורה, והוא מעולם לא עסק בנושאים כלכליים בהרחבה. טענותיו התמצו בטענה הכללית שרת האסלאם היא הפתרון לתחלואי החברה האיראנית, והיא שתיצור שיווי משקל ואיזון בין הכוחות החברתיים הפנים-איראניים. טרם המהפכה, כשמשו בתפקיד איש דת אזורי, עסק ח'ומייני בעיקר בפתרון סוגיות כלכליות יום-יומיות. הוא טען שהכוחות הזרים שנכחו באיראן הם שיצרו את שכבת המדוכאים – תושבי המקום. במאמרו של בהראד מצטייר ח'ומייני כמפתיע כמנהיג שחשש מכוחם של אנשי הממסד הדתי המסורתי. אפשר להבין שבהראד סבור שח'ומייני שאף להוסיף ולהחזיק בשלטון בעודו מנסה לתמרן בין הזרמים השונים כדי לקדם שינויים חברתיים. עם זאת, בהראד מצהיר במאמרו כי אפילו ח'ומייני לא הצליח לבקע חריץ בממסד הדתי השמרני. בסופו של דבר מת איתאללה ח'ומייני מבלי שהותיר אחריו משנה כלכלית סדורה ומבלי שהגדיר מהו 'סדר כלכלי אסלאמי'.

כפי שאפשר לראות, הקוראן ומסורות הנביא מספקים כר פורה לפרשנות הלכתית גם בתחום הכלכלי, וייתכן שמגוון הרעות כאשר לאופן ניהולה של כלכלה אסלאמית הוא האחראי לכך שמעולם לא יושמה גישה אחת לאורך זמן. המלחמה עם עיראק, המשבר החברתי ומלחמת המעמדות בשנים לאחר המהפכה, ריסקו את כלכלת איראן. בעת כתיבת המאמר לא העריך בהראד שהמשבר הכלכלי יימשך תקופה כה ארוכה. הוא האמין שהממשל האיראני ישכיל לגבש מדיניות יעילה שתוכל להיטיב את מצב האוכלוסייה האיראנית הלכה למעשה. זאת על אף שעל פי ראייתו, הכלכלה האסלאמית אינה יכולה להחליף את השיטות הכלכליות המוכרות ואינה יכולה להביא לאיזון חברתי. לטענתו, הכוחות החברתיים שהתאחדו בימי המהפכה וניסו להחיות אוטופיה שהתקיימה כביכול בעבר, נחלו אכזבה.

עוד מציע בהראד כי הצהרות הממשל במהלך המחצית הראשונה של שנות התשעים בנוגע להבטחת הכנסה ולצמצום האבטלה ממחישות את השינוי המחשבתי שהתחולל בקרב ההנהגה האיראנית – לא עוד סיסמאות, אלא פתרונות מעשיים לצורכיהם הבסיסיים של אזרחי איראן. מעורבותם של אנשי הבנק העולמי ושל אנשי קרן המטבע העולמית (IMF) בניהול המשק ביטאה היטב את השינוי הזה. בסופו של

- Katouzian, Homa, 1989. 'The Political Economy of Iran since the Revolution: A Macro-Historical Analysis', *Comparative Economic Studies* 31: 3: 55-66.
- Khan, S. Mohin and Abbas Mirakhor, 1990. 'Islamic Banking: Experiences in the Islamic Republic of Iran and Pakistan', *Economic Development and Cultural Change* 38: 2: 353-375.
- Kuran, Timur, 1986. 'The Economic System in Contemporary Islamic Thought: Interpretation and Assessment', *International Journal of Middle East Studies* 18: 2: 135-164.
- Mallat, Chibli, 1993. *The Renewal of Islamic Law: Muhammad Baqer as-Sadr, Najaf and the Shi'i International*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nomani, Farhad and Ali Rahnama, 1990. *The Secular Miracle: Religion, Politics, and Economic Policy in Iran*, London: Zed Books.
- Nomani, Farhad and Ali Rahnama, 1994. *Islamic Economic Systems*, London: Zed Books.
- Nomani, Farhad, 2003. 'The Problem of Interest and Islamic Banking in a Comparative Perspective: the Case of Egypt, Iran and Pakistan', *Review of Middle East Economics and Finance* 1: 1: 37-70.
- Nourbakhsh, Mohsen, 1988. 'Islamic Banking in Theory and as Practiced [sic] in the Islamic Republic of Iran', *Bulletin of the Institute of Middle Eastern Studies* 3: 27-60.
- Saced, Abdullah, 1996. *Islamic Banking and Interest: A Study of the Prohibition of Riba and its Contemporary Interpretation*, New York: E. J. Brill.
- Valibeigi, Mehrdad, 1992. 'Banking and Credit Rationing Under the Islamic Republic of Iran', *Iranian Studies* 25: 3-4: 51-65.
- Zangeneh, Hamid, 1989. 'Islamic Banking: Theory and Practice in Iran', *Comparative Economic Studies* 31: 3: 67-84.
- Zangeneh, Hamid, 1998. 'The Post Revolutionary Iranian Economy: A Policy Appraisal', *Middle East Policy* 6: 2: 113-129.

דבר, התפיסה השלטת געשתה דומה בעקרונותיה לעקרונות מערכת השוק החופשי הקפיטליסטית, ועמה היו מוזהים, על פי בהרדאד, אנשי הממסד הרתי. למי שחוקרים את כלכלת איראן ואת ההגות הכלכלית האסלאמית, מאמר זה פותח צוהר לעולם מורכב ומסועף. בהרדאד סוקר באופן ממצה את כל קשת הרעות בסוגיות שהוא בחר להתמקד בהן: מידת מעורבותה של הממשלה בנעשה במשק, הזכות לרכוש פרטי ושאלת המעמדות בחברה המוסלמית. אולם, מן המאמר נעדרות כמה סוגיות חשובות, ובהן סוגיית הריבית במשק מודרני. חוקי האסלאם אוסרים לקחת ריבית, ואילו בימינו הריבית היא הכלי הממשלתי המרכזי להתוויית מדיניות כלכלית-חברתית. מחקרי בנושא מלמד שדיוני ההוגים השונים בסוגיית הריבית אינם מצומצמים כהיקפם בהשוואה לסוגיות שבהרדאד דן בהן וראוי היה לעסוק גם בהם (קולנר 2009: 22-53).

מאמרו של בהרדאד, שפורסם כאמור בשנות התשעים, בימי נשיאותו של רפסנג'אני ומנהיגותו הרחנית העליונה של איתאללה עלי ח'אמנה'אי, מחמיץ לדעתי גם את השינויים שהתחוללו במדיניותה של הרפובליקה מאז מותו של ח'ומייני ועד לזמן כתיבתו של המאמר. בשנים אלו הלך והתבסס סדר היום הכלכלי באיראן על שיקולים מעשיים ולא על שיקולים אידיאולוגיים. משום כך, היה מקום להרחיב על דרך החשיבה החדשה ברפובליקה, ואולי אף לנסות לכחון אם מתפתחת דרך חשיבה אסלאמית חדשנית. בהרדאד אמנם מתאר בקצרה את נטישת דרכו של ח'ומייני, וחבל שלא הרחיב לרדן באופייה של הכלכלה המתפתחת באיראן באותה התקופה.

ביבליוגרפיה

- קולנר, אמיר, 2009. ציווי רתי מול אילוצי מציאות: ההתמודדות עם איסורי הריבית באיראן המהפכנית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- Amin S. H., 1986. *Islamic Banking and Finance: The Experience of Iran*, Tehran: Vahid Publications.
- Amuzegar, Jahangir, 1993. *Iran's Economy Under The Islamic Republic*, London: I. B. Tauris.
- Bakhtiari, Sadegh, 2002. 'The Challenges of Islamic Banking in Iran', *Asian Economic Review* 44: 1: 47-57.
- Dabashi, Hamid, 1993. *Theology of Discontent: The Ideological Foundation of the Islamic Revolution in Iran*, New York: New York University Press.
- Iqbal, Zubair and Abbas Mirakhor, 1987. *Islamic Banking*, Occasional paper no. 49 (March), Washington: International Monetary Fund (IMF).